

Юрій Толкачов, Андрій Чекановський

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ ДЛЯ ПАЛІННЯ ТЮТЮНУ З РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2015 Р.*

Дана публікація присвячена питанню про виникнення або запозичення різних форм люльок та їх розвиток.

Ключові слова: Меджибіж, фортеця, археологія, люльки, археологія

Досить цікавою категорією археологічних матеріалів виявлених під час розкопок на території Меджибізької фортеці у 2015 р. є глиняні люльки для паління тютюну. Досі нам складно сказати, кому конкретно належать виявлені на території фортеці люльки-місцевим мешканцям чи турецьким завойовникам, що протягом останньої третини XVII ст. володіли Меджибожем. Ця річ фактично стала інтернаціональною на широких просторах від турецьких до польських володінь того часу і є своєрідним показником культурно-економічних впливів і відносин в XVII-XVIII ст. [Толкачов, Крамарова - 2011 с.190-191]

У сезоні 2015 р. на розкопках на території Меджибізької фортеці було виявлено 14 фрагментів керамічних люльок (два фрагменти можуть бути від однієї люльки, №№ 6 і 14). П'ять люльок належали до бутоноподібного типу (№№ 6, 10, 11, 12, 13, 14), з них одну білоглиняну (№ 11) за розмірами і аналогіями можна датувати др. пол. XVII ст. Одна люлька вірогідно мала дисковидну нижню форму чашечки (№ 2), інша (зберігся фрагмент чашечки) – належала до наслідування люльок типу «тахта-чубук» (№ 10). Три люльки (дві білоглиняні №№ 1, 8 і одна червоноглиняна № 9) мали глечикоподібну форму. З них малу білоглиняну люльку (№ 8) можна датувати др. пол. XVII ст., інші – XVII ст. (№№ 1, 9). Одна досить велика світла сіро глиняна люлька мали стінки чашечки майже вертикальні, діаметр чашечки трохи звужувався догори. Два фрагменти червоноглиняних відростків для чубука мають розміри характерні для люльок др. пол. XVIII ст. (№№ 3, 4).

№ 1. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф3, гл. 0,7 м.

Фрагмент чашечки, висота – 4 см, ширина фрагменту – 2,5 см. Фрагмент від біло-сіроглиняної люльки, лошений, глечикоподібна форма. Внутрішні стінки чашечки не закопчені. Чашечка неорнаментована, вінчик потовщений. Люлька за розмірами може бути датована др. пол. XVII – п. п. XVIII ст. Подібна люлька відома з розкопок в Алушті з шару з будівельними рештками споруд XVI – XVIII ст. і монетами того ж часу (Рис. 1, № 16) [Алядінова, 2013, с. 376, рис. 3.5].

№ 2. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф3, гл. 0,5 м.

Фрагмент відростка люльки має темносірий, майже чорний колір. Люлька, вочевидь, була випалена у відновлювальному середовищі (задимлена). Поверхня фрагменту лощена. Довжина – 3,87 см, ширина – 2 см., зовнішні діаметри відростка і валикоподібного потовщення – 1,54 і 2,5 см, внутрішній – 0,96 см. Діаметр отвору з'єднання з чашечкою – 2,2 мм. Перед валикоподібним потовщенням навколо відростка знаходиться маленький рельєфний валик. За збереженою маленькою частиною чашечки можна припустити, що форма чашечки була дисковидна. За розміром і формою можна датувати др. пол. XVII ст. – п. п. XVIII ст. Майже повною аналогією до неї є фрагментована люлька знайдена в Києві під час розкопок в урочищі Гончарі-Кожум'яки (вул. Воздвиженська, 43) (Рис. 1, № 13) [Чекановський, Чміль, 1996, с. 102, рис 1.3] в шарі датованому монетами XVII ст. (соліди Сигізмунда III, Густава II Адольфа, Карла X Густава) [Козубовський, 1993, с. 121].

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

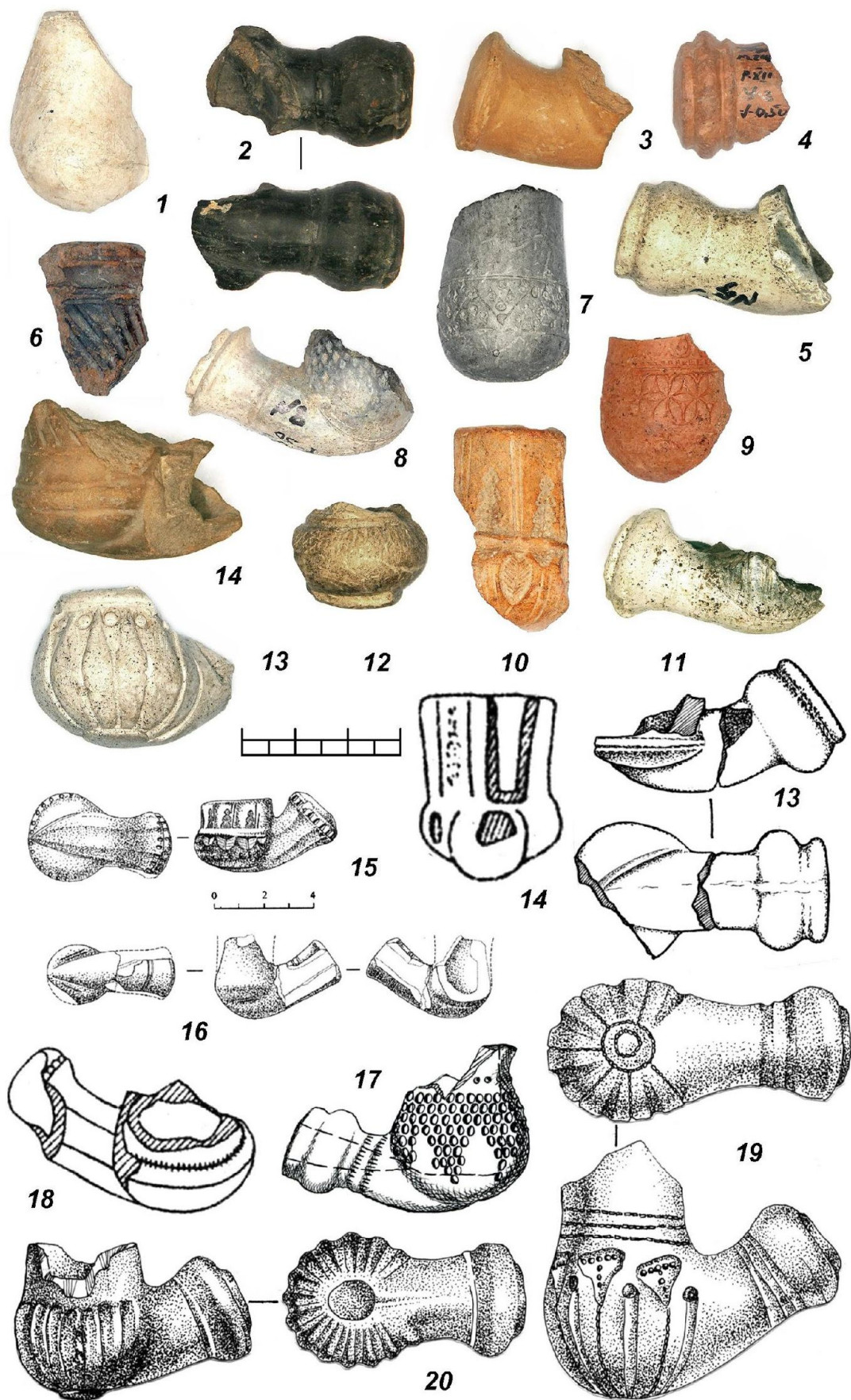

Рис. 1. Глиняні люльки з розкопок Межибізької фортеці

№ 3. Меджибіж 2015, Р XII, кв. У4, гл. 0,9 м.

Фрагмент відростка-тулійки довжиною – 3 см, найбільшим діаметром – 2,5 см, червоноглиняний (світлуватий коричнево-рудуватий). Поверхня гладка, підлошена. Видно стиковий шов половинок прес-форми. Діаметр отвору для чубука – 1 см. Діаметр отвору з'єднання з чашечкою – 3 мм. Діаметр крайового потовщення 2,4-2,5 см. Потовщення утворює ребро з гострим кутом. Діаметр відростка-тулійки – 1,8-1,9 см. Тип форми чашечки не встановлено. Розміри фрагменту характерні для XVIII ст. Форма відростка також характерна для люльок з Криму і загалом для багатьох типів люльок з Причорномор'я [Алядинова, 2013, с. 375, рис. № 15, 17, 21, 33, 34, с. 376, рис. № 1, 4, 5, 13].

№ 4. Меджибіж 2015, Р XII, кв. У3, гл. 0,5 м.

Фрагмент краю відростка-тулійки, розмір фрагменту – 2,2х2,5 см, із зовні червоноглиняний, підлошений. Тісто в середині сірувате. Діаметр валикоподібного потовщення на краю відростка близько 2,5 см. Край оздоблено трьома валиками: два по 1 мм., між ними – гострокутне потовщення 3 мм. висотою. Розміри фрагменту характерні для XVIII ст. Така форма закінчення відростків для чубука є на білоглиняних люльках з фортеці Алустон [Алядинова, 2013, с. 375, рис. 2.2].

№ 5. Меджибіж 2015, Р XII, кв. У4, гл. 0,8 м.

Фрагмент відростка білоглиняної люльки, довжина фрагменту – 3,9 см, діаметри – 1,73 см, 2,1 см, 1,8 см. Частина внутрішніх стінок чашечки закопчена. Люлька була у вжитку. Поверхня гладенька, як лощена. Внутрішній діаметр отвору для чубука – 0,9 см, отвір всередину чашечки – 0,35 см. Розміри фрагменту характерні для XVIII ст. Білоглиняні люльки такого розміру і з подібним завершенням відростка для чубука відомі за знахідками в київському урочищі Гончарі-Кожум'яки [Чекановський, Чміль, 1996, с. 105, рис. 3.4] і біля церкви Пригощі (розкопки 1996 р.) (Рис. 1, № 19).

№ 6. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф4, гл. 0,3 м.

Червоноглиняний, теракотовий зі слідами брунатного ангобу і лощення фрагмент стінки верхньої частини чашечки люльки № 14, чи такого ж типу. Вінчик виокремлений невеликим заокругленням, під ним заглиблена лінія, далі лощена, широка полоса з округлим заглиблен-

ням, ще дві заглиблені лінії і нижче – орнамент з похилих рельєфних смуг. Внутрішня поверхня закопчена. Розмір фрагменту – 2,9х2 см.

№ 7. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф4, гл. 0,5 м.

Фрагмент чашечки на повну висоту і 1/2 діаметра, висота – 3,5 см, ширина – 2,5 см. 1,64 см – внутрішній діаметр чашечки. Люлька світло-сіроглиняна, лощена, чашечка циліндричної форми із шароподібним заокругленим завершенням нижньої частини. Внутрішні стінки чашечки не закопчені. Нижня частина чашечки оздоблена поясом штампованого орнаменту і прокреслених рисок, які складають верхню і нижню межі орнаментованого поясу і зигзаг в середині орнаменту. Штамп деталей орнаменту дрібний – 2-3 мм, у формі краплі з колом у середині. За розмірами люльку можна датувати др. пол. XVII – п. п. XVIII ст. Як аналогію наведемо вже згадану червоноглиняну люльку датовану XVIII ст. з розкопок фортеці Алустон (Рис. 1, № 16). На тому ж об'єкті були знайдені і сіроглиняні люльки др. пол. XVII-XVIII ст., але з іншою формою чашечки для тютюну. [Алядинова, 2013, с. 375, рис. 2, № 4-12].

№ 8. Меджибіж 2015, Р XII, кв. У3, гл. 0,5 м.

Фрагментована білоглиняна глечикоподібна люлька довжиною 4,2 см, шириною 2,05 см, збереглася на висоту 2,4 см – відросток з фрагментом нижньої частини чашечки. Діаметри відростка – 1,44-1,95 см. Діаметр отвору для чубука – 0,6 см. Розширення на відростку - загострений обідок, посередині відростка - тонке рельєфне кільце навколо трубки. Місце з'єднання відростка з чашечкою оздоблено клином з ліній і слідів зубчастого штамп. Внутрішній діаметр чашечки – 1,37 см. Поверхня чашечки прикрашена штампованими елементами у вигляді мініатюрного трилисника. Поверхня між відбитками штампа утворює сітчастий ромбовидний орнамент. Чашечка люльки закопчена всередині і ззовні до чорного кольору. Поверхня люльки заглажена до лощення. Люлька виготовлена з каолінової глини. За розмірами характерна для другої половини XVII ст. – поч. XVIII ст. Схожі білоглиняні люльки відомі з розкопок київського урочища Гончарі-Кожум'яки (рис. 1, № 17) і датуються тим самим часом за нумізматичними знахідками. [Чміль, Чекановський, 1995, с. 104, рис. 2.1, 2.3].

№ 9. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф3, гл. 07-1 м.

Фрагмент нижньої частини чашечки червоноглиняної люльки 2,8x2,5 см. Люлька оздоблена поясом з квіткоподібним орнаментом, елементи орнаменту шестипелюсткові, горизонтальні пелюстки одночасно належать сусіднім «квіткам». Верхня і нижня частина відокремлені рисою і зубчатим штампом. За розмірами люлька характерна для XVII ст. Оpubлікованих аналогій виявити поки що не вдалося.

№ 10. Меджибіж 2015, Р XII, кв. Ф3, гл. 0,3.

Червоноглиняний (рудий), лощений фрагмент чашечки 4x2,2 см, копія люльки типу «тахта-чубук». Гранчаста верхня частина чашечки має 4 штампи на площині граней – один п'ятипелюстковий і три семипелюсткові «напівквітки», ребра граней оздоблені двома вертикальними рисками. На секторах нижньої частини люльки – штампи «листок», межі секторів виділено двома паралельними рисками і дев'яти пелюстковим штампом «напівквітки» на верхній межі секторів. Місце переходу нижньої частини у верхню оздоблено тонким валиком. Висота верхньої частини чашечки – 2,5 см. На вінці і в середині чашечки – залишки кіптяви. За аналогіями фрагмент люльки датується кінцем XVIII – п.п. XIX ст. Подібні люльки у цей час широко популярні в Туреччині, Східній і Південній Європі [Алядінова, 2013, с. 376, рис. 3.8, 3.9, с.376. Волков, Новикова, 1996. Рабинович, 1947. Розенфельдт, 1968. Чекановський, Чміль, 1996 с.104, рис. 2.14 2.15 2.16. Чміль, Чекановский, 1995, с. 161, рис.3.1, 3.2, 3.8, 3.9, 3.13].

№ 11. Меджибіж 2015, Р XII, кв. У4, гл. 0,95-1,0 м.

Фрагмент білоглиняної бутоноподібної люльки – відросток з фрагментом нижньої частини чашечки. Довжина фрагменту – 4,94 см, ширина – 2,15 см, чашечка збереглася на висоту 1,5 см. На стінках чашечки збереглися прокреслені тонкі лінії пелюсток-секторів. З'єднання відростка з чашечкою теж виділено тонкими, прокресленими по сирій глині лініями, які утворюють клин зі споду чашечки. Відросток на кінці прикрашений валикоподібним потовщенням діаметром 2,15 см, яке не доходить до краю, в середній частині на відростку навколо нього прокреслені подвійними заглибленими лініями два пояски. Внутрішній отвір для чубука складає 0,7 см. Отвір всередині

ну чашечки – 2,7 мм. Люлька виготовлена з глини з високим вмістом каоліну, має заковчуність в чашечці і на зовнішній поверхні. Зовнішня поверхня гладка. За формою виріб характерний для другої половини XVII ст. – поч. XVIII ст. Фрагменти люлек такої форми знайдено на Кам'янській Січі, у Керчі (червоноглиняна) [Чекановский, 1994], на о. Хортиця (вкрита зеленою поливою, з об'єкту, датованого п.п. XVIII ст.) [Козачок, 1993], у Хотині (зі світло-жовтої глини, знайдено в об'єкті останньої третини XVII ст.) [Пивоваров, Ільків, 2014, с.58, 60. Пивоваров, Калініченко 2014, с. 166]. Схожі люльки з Кам'янської Січі вкриті темно-вишневим ангобом і мають лощену поверхню [Чекановський, 2002].

№ 12. Меджибіж 2015, кв. У4, гл. 0,85.

Фрагмент нижньої частини чашечки світло-брунатної бутоноподібної люльки. Розмір фрагмента 2,7x2,9 см, зберігся на висоту 2,3 см, діаметр нижньої частини чашечки – 2,9 см, діаметр внутрішньої частини – 1,45 см. Зі споду люлька має прямокутноподібну рельєфну «базу», яка «напливає» збоку відростка. На верхній поверхні фрагменту чашечки біля переходу у відбиту вертикальну частину знаходиться пояс ромбовидного штампованого орнаменту. З боку протилежному відростку цей орнамент змазаний. Можливо він наносився по сирій глині. Поверхня люльки у дрібних подряпинах. Люльки зі схожою орнаментациєю відомі з розкопок Мезенцевої Г.Г у Білгороді-Дністровському. Прямокутна «база» на споді чашечки є у люльки з Хотинської фортеці [Пивоваров, Калініченко, 2014, с.166], акруглі бази є на київських люльках п.п. XVIII ст. з розкопок церкви Пирогощі (рис 1, № 20).

№ 13, кв. Ф4, гл. 1,20 м.

Фрагмент нижньої частини білоглиняної бутоноподібної люльки з початком відростка. Вірогідно вона виготовлена з каолінової глини. Довжина фрагменту – 3,8 см, ширина – 3,95 см, зберігся на висоту 2,8 см. Фрагмент чашечки прикрашений десятьма рельєфними пелюстками. У верхній частині між ними збереглося сім рельєфних точок. На дні – колоподібний орнамент-база, утворена заглибленнями рельєфів між пелюстками. На межі нижньої і верхньої частин чашечки – залишки горизонтального валика, який проходив навколо корпусу люльки. Внутрішній діаметр чашечки

– 1,6 см. В середині чашечка трохи закопчена. Поверхня люльки гладка. За розмірами люлька може датуватися XVIII ст. Схожі не неї білоглиняні люльки п.п. XVIII ст. з розкопок церкви Пирогощі у Києві. В одній з них замість рельєфних точок між «пелюстками» – вставки з кольорового скла (рис. 1, № 19).

№ 14, Р-ХІІ, кв. УЗ, гл. 0,6 м.

Фрагментована теракотового кольору (червоноглиняна) бутоноподібна люлька – частина чашечки і відростка довжиною 4,11 см, шириною 3 см, збереглася на висоту 2,85 см. Внутрішній діаметр чашечки 1,5 см, внутрішній діаметр отвору відростка для чубука – 0,7 см, зовнішній – близько 1,9 см. Нерозчленована нижня частина чашечки має дві заглиблені лінії навколо максимального діаметра. На фрагменті верхньої частини чашечки помітний геометричний орнамент – похилі рельєфні полоси. На поверхні є лощення, залишки брунатного ангобу (?). За розмірами люлька характерна для XVIII ст. Найбільш схожою на неї

є люлька кінця XVIII ст. з засипки рову Чернігівського дитинця [Чміль, Чебановський, 1995, с. 161].

Асортимент представлених люльок характерний для Поділля і Півдня України – в ньому присутня значна кількість люльок причорноморських типів (№№ 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 14). Частина з них, не виключено, може бути місцевими наслідками причорноморських («турецьких») люльок (№№ 1, 2, 5, 11, 13). Деякі люльки (№ 2, 5, 8, 11) можна визнати місцевими (абозагальноукраїнськими) типами. Завдяки багаторічним археологічним розкопкам ми отримали колекцію люльок для паління тютюну. Термін «козацька люлька» справедливий лише для виробів XVII-XVIII ст., оскільки пізніше цього часу паління тютюну набуло широкого застосування серед селян та міщан і перестало бути привілеєм лише для козаків, пізніше цього часу паління тютюну набуло широкого застосування серед селян та міщан і перестало бути привілеєм козаків.

Використана література:

1. Алядинова Д. Керамические курительные трубки османского периода из раскопок на территории крепости Алустан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Київ, 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 372-378.
2. Волков И. В., Новикова Г. Л. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании Музея истории города Москвы // Труды музея истории города Москвы. Москва, 1996. Вип. 9. С. 134-145.
3. Козачок Н. Стрoення казацкого зимовника на о. Хортица в устьє балки Великая Молодняга // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Київ, 1993. Випуск 2. С. 69-77.
4. Козубовський Г. Монетні знахідки з урочищ Гончарі та Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Київ, 1993. Випуск 2. С. 120-124.
5. Нечитайло П., Чебановський А. Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2018. Випуск 27. С. 104-107.
6. Петраускас А., Чебановський А. Люльки з городища Бабина гора (м. Олевськ) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2014. Вип. 23. С. 227-228.
7. Пивоваров С., Ільків М. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2014. Вип. 23. С. 57-62.
8. Пивоваров С., Калініченко В. Люльки з приватного двору Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2013 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2014. Вип. 23. С. 163-171.
9. Рабинович М. Г. Гончарная слобода в Москве XVI-XVIII вв. // МИА. Москва, Ленинград, 1947. С. 72-73.
10. Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII-XVIII вв. // САИ. Москва, 1968. С. 56-57.
11. Толкачов Ю., Крамарова С. Глиняні трубки з розкопок Меджибізької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 20, частина I. С. 190-196.
12. Чебановський А. А. Керамічні люльки і письмові джерела про поширення тютюни-цтва на Україні // Прес-музей. Бюлетень №3. Фастів, 1994. С. 11-15.
13. Чебановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на КиєвоПодолі) // Українське гончарство. Опішне, 1996. Книга 3. С. 100-108.
14. Чміль Л. В., Чебановський А. А. Керамические трубки из Киева // Архитектурноархеологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. Киев, 1995. С. 156-165.
15. Чебановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2002. Вип. 13. С. 162-165.
16. Чебановський А. Про один різновид керамічних люльок для куріння тютюну XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Київ, 2004. Вип. 13. С. 99-101.
17. Чебановський А. А. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII-XVIII ст. з розкопок на Поділлі // Археологія і давня історія України. Київ, 2018. Вип. 4. С. 269-279.